

згадати той надзвичайно глибокий аналіз англійських суспільно-економічних стосунків, який дає Маркс не тільки в „Капіталі“, а й у статтях для „Нью-Йорської трибуни“, коли додати до цього з дитинства помітний у Маркса інтерес до Шекспіра, що поруч Сервантеса є найближчий йому в усій світовій літературі письменник,— то можна сказати, що в розумінні і засвоєнні англійської культури Маркс не поступався перед своєю „енциклопедією“, як жартома він називав Енгельса. Відколи Маркс переселився до Лондона на перший час у його літературних уподобаннях висунулася англійська література“, каже в біографії Маркса Мерінг. Проте, безпосереднього звязку з живими представниками цієї літератури не зав'язалося. Особиста знайомість з Джонсом, одним з вождів чартистського руху і zarazом визначним поетом— не проявила висловленого донебудь інтересу до віршів Джонса. Другого відомого поета— чартиста Т. Коупера,— автора написаної у в'язниці поеми „Чистилище самогубців“ (1845) Маркс і Енгельс знали тільки з наслуху. Енгельс у статті „Свято народів у Лондоні“ 1846 р. (V, 32) згадує, за чужими словами, про його „епічну поему в стилі „Чайльд-Гарольда“,— яку дуже вихваляють англійські критики“— та й годі. Масову чартистську поезію, як видно, Енгельс знав ближче, і з його думками про літературу, що виходила з пролетарських низів Англії 40-х років, ми ще зустрінемося далі; однак, пізніше, 1885 р. (в листі до Германа Шлютере 15 травня 1885), наводячи зразок однієї чартистської пісні, він зазначає, що „взагалі ця поезія небагато була варта“— бо „поезія минулих революцій (за винятком, певна річ, марсельєзи) в пізніші часи рідко коли зберігає свій революційний ефект, бо для того, щоб могли захопити маси, вона повинна відбивати епоху й заботи маси в дану епоху. Звідси— релігійна нісенітниця навіть у чартистів“.³⁹ Але й стоячи далеко від англійського літературного руху другої половини століття, і Енгельс, і Маркс слідували за англійською літературою і знали її минуле досить широко. На першому місці з англійських письменників взагалі стояв для них, як не раз уже сказано, Шекспір. Про використання образів Шекспіра в „Капіталі“ Маркса (т. I), з відповідними цитатами з інших творів Марка й Енгельса, говорила в своїй роботі т. Нечкіна;⁴⁰ про протиставлення Шекспіра— Шіллерові і про міркування Маркса й Енгельса про творчий метод Шекспіра з приводу трагедії Ласала „Франц фон Зікінген“— відомо з листування Маркса й Енгельса з Ласалем про цю трагедію. Во-

³⁹ Про творчість Джонса.

⁴⁰ Нечкіна М.— Літературное оформление „Капитала“ К. Маркса, 1932 роз. VIII, Шекспир в „Капитале“, ст. 47—55. Дивись також великий випис Маркса з „Тімона Афіньського“ у підготовчих роботах до „Святої Родини“ (по російському в „Літературной газете“ 11 березня 1933 року р., № 13).

роги Маркса (Гейнцен) не дарма казали, що „Маркс не може нічого писати без свого замузьканого Шекспіра“, в політичному арсеналі Маркса образ Фальстафа з „Генріха IV“ і „Веселих Віндзорських кумась“ така ж смертенна зброя, як образи Дон-Кіхота й Санчо; на паралелі між „невмирущим сером Джоном Фальстафом“ і його новітнім перетворенням побудовано памфлет проти Карла Фогта (1860), до якого ми ще вернемося; любов до Шекспіра примушує Енгельса ще 1873 року обмінятися з Марксом почуттям обурення з приводу того, що „негідник“ Родеріх Бенедікс видає товсту книгу з поганим запахом про „шекспіроманію“ (Die Shakespeareomanie Stuttg, 1873 в.), в якій він докладно доводить, що Шекспір не може рівнятися з нашими великими поетами навіть з поетами нашого часу:

„Як видно, Шекспіра треба просто скинути з його п'єдесталу, щоб на його місце поставити товстозадого Р. Бенедікса. В одному тільки першому акті „Веселих Віндзорських кумась“ більше життя й руху, ніж у всій німецькій літературі, сам один Лаунс з своїм псом Крабом більше вартий, ніж усі німецькі комедії разом узяті. Зате важкотілий Родеріх Бенедікс широко розводиться в серйозних, але дешевих міркуваннях з приводу тої безцеремонності, з якою Шекспір часто уриває розв'язку, і тим скорочує хоч і нудну, а проте неминучу балаканину“ (XXIV, 429—430).

В цитаті цікава не так оцінка книги надзвичайно плодovitого (від 41 до 70 років він написав понад 100 п'єс) „драматическа“ Родеріха Бенедікса, тепер напівзабутого, не вважаючи на свою технічну вправність — скільки почуття образи за улюбленого автора, на якого насмілювся поести найбанальніший з буржуазних драматургів Німеччини. Маркс і Енгельс не тільки „інтересуються“ Шекспіром, не тільки цінять, а й люблять його, адже те, що Маркс сказав у відомих сторінках з „До критики політичної економії“ про твори грецького мистецтва — стосується також до Шекспіра; і він теж „у певному розумінні“ — „норма й недосяжний зразок“. Подібно як Енгельс „образився“ на Бенедікса, Маркс 1858 року обурився на статтю Руге, яка доводить, що „Шекспір не був драматургом, бо не мав філософської системи“ протилежно до Шіллера, кантіанця й справжнього драматичного поета (XXII, 368).

Маркс, каже в своїх спогадах Лафарг, „знав найдрібніших персонажів Шекспіра“, в сім'ї Маркса панував справжній культ великого англійського драматурга, а дочки Маркса знали його напам'ять. Цікавий, однак, вибір найчастіше цитованих персонажів і п'єс. Перше місце, як сказано, належить Фальстафові — згадувати про нього примушувало частіше від інших політичне життя буржуазної Європи (див. прим. VI, 463, VII, 457, X, 247 і багато інш.). За ним іде Шейлок,

згадуваний у ранніх статтях з приводу пруського законодавства і в „Капіталі“, де словами Шейлока висловлюється персоніфікований капітал і буржуазне законодавство про робітників.

Далі іде Тімон Афіньський з його уславленим монологом про владу й роль грошей. Потім поряд з поодинокими згадками про персонажів „Короля Ліра“, „Отелло“, „Гамлета“ ідуть образи шекспіровських комедій, що, взагалі кажучи, не такі популярні серед широких читачівських кіл, як трагічні образи Шекспіра „Гамлета“ або „Ліра“ і тепер знають краще, аніж, наприклад, „Двох воронців“ або „Багато галасу знечев'я“.

Та для Маркса й Енгельса шекспіровські комедії зовсім не другорядний жанр у творчості великого драматурга; „Троїл і Крессіда“, „Сон літньої ночі“, „Приборкання непокірливої“, „Багато галасу знечев'я“, „Дванадцята ніч“ і, певна річ, „Віндзорські кумасі“ раз-у-раз зринають в їх пам'яті, даючи зміст зовсім несподіваним і надзвичайно влучним зіставленням. Ми щойно наводили слова Енгельса про Лаунса і його пса Краба, які „більше варті, ніж усі німецькі комедії разом узяті“. Лаунс — один із персонажів комедії „Два воронці“, яку буржуазна критика зовсім не поставила в ряді шедеврів Шекспіра. Очевидно, буржуазний „канон“ Шекспірових п'єс, їхня ієрархія в буржуазній естетичній традиції не мали для Маркса і Енгельса великої ваги і не заважали їм по своєму, без накиненого зовні упередження, цінувати творчість улюбленого драматурга.

За Шекспіром ідуть інші письменники XVI—XIX ст. ст. Обізнаність з ними Маркса й Енгельса, мабуть, не менша від обізнаності їх з літературою німецькою. З часом ерудиція їх на цьому полі все ширшає і збагачується відкриттям для свого кола нових і нових авторів. Ще 1854 року Енгельс знайомиться, напр., з „Анатомією меланхолії“ Бертоне (1621) — своєрідною ексцентричною енциклопедією пізнього англійського Відродження, яка ніби підбиває підсумки сатиричним випадкам і Еразма, і почасти Томаса Мора, і Рабле, і Монтеня⁴¹. Певна річ, Маркс добре знає і Мільтона (згаданого мимохідь в „Теоріях додаткової вартості“) і ранішого — Томаса Мора, і сатирика часів реставрації С. Ветлера, автора протипуританського „Гудібраса“ — і далеко менш відомого, як вони, Мандевіля (1670—1738), автора „Байки про пчіл“ (1706—1723), що, як каже Маркс, „незрівняно розумніший і чесніший від філістерів, які виступають в ролі апологетів буржуазного суспільства“ („Теорії додаткової вартості“ т. I, 250), „чесний чоловік і ясна голова“, як говориться про нього в „Капіталі“

⁴¹ Летописи марксизма, кн. 1. 1929, ст. 72 (лист Енгельса від 10 січня 1894 р.)